

RECENZJE I OMÓWIENIA

ODRODZENIE I REFORMACJA W POLSCE ■ LXI 2017 ■ PL ISSN 0029-8514

A Companion to the Reformation in Central Europe, ed. by Howard Louthan, Graeme Murdock, Leiden 2015 (Brill's Companions to the Christian Tradition, t. 61), Brill, ss. 504 + 20, il.

Obchodzone ostatnio rozmaite rocznice związane z reformacją (2009 – 500-lecie urodzin Jana Kalwina, 2013 – 450-lecie Katechizmu Heidelberskiego, 2017 – 500-lecie reformacji etc.) stały się doskonałą okazją dla wielu naukowców, by opublikować znaczne, często nawet encyklopedyczne wręcz prace o reformacji lub o ważnych postaciach z jej dziejów¹. Wydana już w 2004 r. praca Diarmaida MacCullocha *The Reformation. A History* wybiegała, poprzez dołączenie historii kalwińskiej Nowej Anglii, poza standardowe omówienie sekwencji wydarzeń w Europie Zachodniej². Autor starał się także, w miarę możliwości, ukazać rozwój reformacji w krajach środkowej Europy³. Jednak o tym, że brak znajomości języków przekłada się w zachodnioeuropejskiej i angielskojęzycznej literaturze przedmiotu na brak głębszej wiedzy o wydarzeniach w naszym regionie Europy, świadczyć może np. bardzo udana praca Carlosa M. Eire'a pt. *Reformations. The Early Modern World, 1450–1650*, w której zagadnieniu reformacji na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów poświęcono aż 3 z 757 stron tekstu. Doskonałą ilustracją tego problemu jest mapka umieszczona na s. 757. Na jej obrzeżach widać skrawek Węgier oraz Wielkopolskę, Prusy Królewskie i okolice Krakowa.

Recenzowana praca zbiorowa pod redakcją profesorów Howarda Louthana z University of Minnesota oraz Graeme'a Murdocka z Trinity College w Dublinie ma właśnie wypełnić tę lukę. Powodem jej powstania była chęć przybliżenia naukowcom i studentom dziejów reformacji i kontrreformacji w tej części Europy, a także zapoznania ich z nowymi kierunkami i zagadnieniami badawczymi, nad którymi pracują naukowcy w tych krajach. Potężna, bo licząca 504 stron monografia, jest wzbogacona 22 ilustracjami oraz zawiera 17 prac różnych autorów.

Układ monografii jest pomyślany tak, aby ułatwić czytelnikom poruszanie się w nieznanym im obszarze geografii, chronologii wydarzeń

¹ Na przykład wydana w 2016 r. monumentalna książka profesora Yale University: C. M. Eire, *Reformations. The Early Modern World, 1450–1650*, Yale 2016 oraz biografia J. Knoxa: J. Dawson, *John Knox*, New Haven–London 2015.

² D. MacCulloch, *Reformation. A History*, Princeton 2004, s. 485–530.

³ Ibidem, s. 348–456.

i nazewnictwie. Książka rozpoczyna się tabelą chronologiczną (s. XI), dużych rozmiarów mapą Europy Środkowej (s. XII) oraz spisem nazw miejscowości w językach lokalnych (polski, czeski, słowacki, ukraiński, niemiecki, węgierski) i w języku angielskim (s. XIII–XVI). Z oczywistych powodów niektóre miasta i regiony mają w słowniku aż trzy wersje językowe. Jak przypuszczam, nie tylko dla angielskojęzycznych czytelników próba połączenia dawnej nazwy angielskiej z obecną oraz z nazwą używaną w XVI w. jest dość uciążliwa, stąd pomysł takiego zestawienia uważam za przydatny. Mniej udana jest natomiast tabela chronologiczna. Podana bez żadnego, nawet krótkiego, uzasadnienia zaczyna się w 1391, a kończy na 1837 r., choć tak naprawdę lista przytaczanych wydarzeń drastycznie się zmniejsza około roku 1620. Zapewne wynika to z faktu, że książka nie zawiera wyraźnej cezury końcowej. Nie można jednak oprzeć się wrażeniu, że nawet jeśli jeden z rozdziałów mówi o wybudowaniu Kaplicy Betlejemskiej w Pradze (1391), a inny zupełnie incydentalnie o wygnaniu ewangelików z kilku wiosek w austriackim Tyrolu (1837), to są to wydarzenia mniejszej i dla istoty recenzowanej książki marginalnej wagi, niekoniecznie zatem musiały znaleźć się w ogólnej tabeli chronologicznej. Bardzo dobrym pomysłem zaś jest umieszczenie po każdym rozdziale krótkiej listy literatury przedmiotu w językach konferencyjnych – niewątpliwie dla wielu będzie to dobry punkt wyjścia do dalszych badań.

Choć monografia zajmuje się reformacją w Europie Środkowej i Wschodniej, to ze zrozumiałych względów autorzy uznali za stosowne zamieścić prace także dotyczące okresu przedreformacyjnego i np. ruchu husyckiego. Warto tutaj wymienić bardzo ciekawy i dobrze napisany rozdział autorstwa Phillipa Haberkerna o sytuacji w Koronie Czeskiej. Niezwykle interesujący jest tekst Natalii Nowakowskiej *Reform before Reform? Religious Currents in Central Europe c. 1500*, starający się pokazać specyficzne dla Europy Wschodniej, także dla Królestwa Polskiego, ruchy reformatorskie obecne wewnątrz samego Kościoła jeszcze przed wystąpieniem Lutra: utrakwizm, humanizm oraz reformę biskupów. Nowakowska wraca tutaj częściowo do swojej bardzo dobrej biografii kardynała Fryderyka Jagiellończyka⁴. Jej teza, choć dla mnie osobiście nie do końca przekonująca, jest zaprezentowana bardzo ciekawie, z werwą i erudycją. Niejako na marginesie husytyzmu recenzowana książka pokazuje zmiany w rozumieniu i interpretacji husyckich utrakwistów w XVI stuleciu. Podczas gdy Haberkern wskazuje na podważenie w najnowszej historiografii ich istnienia w ogóle (s. 30–31), Autor innego szkicu, Václav Bůžek, uznaje ich istnienie za

⁴ N. Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland. The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)*, Aldershot–Burlington 2007 (zob. też wyd. pol.: *Królewski kardynał. Studium kariery Fryderyka Jagiellończyka (1468–1503)*, tł. T. Gromelski, Kraków 2011).

oczywiste (s. 321). W ten sposób książka spełnia bardzo dobrze swoje zdanie, ukazując wciąż toczące się wśród historyków w danym kraju dyskusje i polemiki.

Uczciwie trzeba jednak przyznać, że niekiedy rozpiętość czasowa jest nieco uciążliwa. Choć zdecydowana większość tekstów dotyczy XVI i pierwszej połowy XVII w., to niektóre poza ten okres wychodzą. Zdaje się, że redaktorzy mieli trudność z wyznaczeniem końcowej cezury. Wydaje się, że rok 1650 byłby rozsądnym ograniczeniem.

Monografia dzieli się na dwie części: *Contexts and Confessions* oraz *Communities and Communications*. Podział ten ma, moim zdaniem, charakter dość sztuczny i nie jest potrzebny. Ale nawet przy jego przyjęciu, rozmieszczenie tekstów budzi wątpliwości, bo np. prace o tolerancji i nietolerancji w omawianym okresie oraz kwestie szlachty i prawa do oporu zostały umieszczone w drugiej części pracy. Tymczasem szkic o kardynale Stanisławie Hozjuszu autorstwa Louthana znalazł się już w pierwszej. Z jakiego powodu życie i twórczość Hozjusza uznana została za „kontekst/wyznanie”, a poglądy szlachty na zagadnienie oporu wobec władzy za kwestie związane ze „wspólnotą/komunikacją”? Przy tak obszernej i wszechstronnej monografii chęć systematyzacji jest absolutnie zrozumiała, należy jednak postawić pytanie, czy jest ona zawsze pomocna. Wedle opinii piszącego te słowa należało z tego sztucznego podziału zwyczajnie zrezygnować, szczególnie że nie wnosi on nic do książki.

Jak zawsze w pracach przekrojowych nie obeszło się bez prób zestawienia obok siebie kilku postaci. I tak w rozdziale szóstym autorzy przedstawili trzech reformatorów: Jana Łaskiego, Johanna Honterusa i Primusa Tubera. Same szkice są napisane dość ciekawie, ale po ich lekturze nie do końca jasne jest, dlaczego akurat ich zestawiono razem. Bo byli reformatorami? Umieszczone na początku rozdziału wstęp (s. 144–145) nie przynosi jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie. Lepiej byłoby, gdyby rozdział ten rozbić na trzy szkice. Rozdział ósmy (pióra trzech autorów) pokazuje żywoty katolickich reformatorów (Hozjusz, Klesl, Pázmány), został on bardzo dobrze i ciekawie napisany, zwłaszcza jeśli chodzi o osobę Melchiora Klesla. Kryterium wyboru stanowił wpływ tych biskupów na rekatolicyzację krajów, w których działali (Rzeczpospolita, Austria, Węgry). Ale podczas lektury tego tekstu dużo ciekawsze od zamierzonego celu jest pokazanie różnic w podejściu dostojników, w szczególności Hozjusza i Klesla, do kwestii stosunków państwo a „heretycy”. Nie można oprzeć się wrażeniu, że – oprócz żarliwego katolicyzmu – dzieliło ich równie wiele jak łączyło. Skoro zaś monografia umieszcza porównania, to aż prosi się, by spróbować zestawić dwóch szwagrów: Maksymiliana II Habsburga i Zygmunta II Augusta lub kuzynów: Macieja i Rudolfa Habsburgów oraz Zygmunta III Wazę, a także ich politykę wobec kwestii religijnych. Porównanie tych spokrewnionych ze sobą, współczesnych sobie monarchów wciąż nie doczekało się osobnego opracowania. Może w innym tomie?

Bardzo ciekawie prezentują się prace o antytrynitaryzmie i reformie w obrębie Kościoła prawosławnego. Nie tylko czytelnicy na Zachodzie znajdą tam wiele nowych i interesujących zagadnień, nieporuszanych i niebadanych od czasów prac George'a Williamsa z Harvardu.

Na koniec kwestia obecności na kartach tej monografii „sprawy polskiej”. Reformację oraz kierunki badań nad nią na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów prezentuje zwięźle i bardzo dobrze napisany tekst Macieja Ptaszyńskiego w rozdziale 2, w którym Autor pod koniec próbuje naświetlić wciąż trwającą dyskusję o przyczynach upadku reformacji w Rzeczypospolitej. Unikając odwołania się do pokutujących wciąż stereotypowych wyjaśnień, Ptaszyński słusznie zwraca uwagę na jej stosunkowo późne wystąpienie w Polsce oraz na to, że pomimo wszystko ruch reformacyjny stworzył tu kościoły, które przetrwały aż do XX w., a częściowo i w bardzo zmienionej formie aż do dziś. Trochę szkoda, że w swoim szkicu nie nawiązał on do swojego znakomitego tekstu o Jonaszu Szlichtyngu (opublikowanym na łamach tegoż rocznika) i o koncepcji drugiej reformacji w kontekście polskich kalwinistów i arian⁵.

Czytelnika anglosaskiego zainteresuje również tekst Michaela Tworka o szkolnictwie w szesnasto- i siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz wpływie humanizmu na jego oblicze, niezależnie od wyznania. Wspomniana już krótka biografia kardynała Hozjusza autorstwa Howarda Louthana będzie dla wielu anglofońskich odbiorców pewnym *novum*, choć jej ton i ocena duchownego ociera się o hagiografię i momentami trudno ją czytać bez przymrużenia oka. Jak już wspomniałem, pasjonujący jest tekst Natalii Nowakowskiej, choć, moim zdaniem, jej teza o wyjątkowo wysokim poziomie moralnym katolickiego kleru w Rzeczypospolitej u zarania reformacji wydaje się mocno dyskusyjna. W studium Mihálya Balázsa ciekawie potraktowano też stosunki polskich unitarian pod przywództwem Fausta Socyna z ich węgierskimi współbraćmi w odniesieniu do nonadorantyzmu Jezusa i potencjalnych kierunków teologicznego rozwoju tego ruchu. Wreszcie, szczególnie z tekstu Márty Faty o Siedmiogrodzie, wyłania się postać Stefana Batorego zupełnie inna niż dominująca w polskiej historiografii (s. 116–119). Jego dotychczasową reputację jako wielkiego zwolennika tolerancji religijnej, autorstwa bodajże jeszcze Wacława Sobieskiego, najwyższy czas zrewidować⁶.

Podsumowując, pomimo pewnych drobnych wad czy uwag, recenzowaną książkę uważam za pracę bardzo dobrą i wartościową. Przy tak dużej

⁵ M. Ptaszyński, *Polska tolerancja czy początki oświecenia? Jonasz Szlichtyng (1592–1661) jako teolog „drugiej reformacji”*, OiRwP, 57, 2013, s. 30–75.

⁶ Por. K. Bem, *Czynnik wyznaniowy w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji?*, „Kwartalnik Historyczny”, 122, 2015, s. 457–473; L. Jarmiński, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 17, 20.

---

rozpiętości tematyki oraz ilości autorów doskonałość jest cechą absolutnie nieosiągalną. Cel, jaki postawili sobie jej autorzy: „There is undeniably a need for a guide to the scholarship of this region, especially for an Anglophone audience” (s. 2), bez wątpienia został osiągnięty.

Kazimierz Bem
Marlborough Ma. USA